

Віра БІЛОУС

КАВКАЗОЗНАВЧА СТОРИНКА У СПАДЩИНІ КОРНИЛА УСТИЯНОВИЧА

*«Рисую, малую, пишу (про Кавказ)...
Може оно на що придасться»*

(З листа К. Устияновича
до І. Глинського)

У статті висвітлюється малознаний кавказознавчий спадок художника, письменника К. Устияновича. На основі рукописних матеріалів з'ясовуються причини й характер його зацікавлень етнологією та історією народів Кавказу, історія появи і науково-пізнавальна вартість праць «Кавказ», «Колхіс», «Арабат».

Ключові слова: К. Устиянович, кавказознавство, етнологізація, історія та етнологія народів Кавказу.

© В. БІЛОУС, 2011

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (99), 2011

Життєвий і творчий шлях художника, прозаїка, поета, драматурга, громадського діяча Корнила Устияновича (22.IX.1839 — 22.VII.1903) оповитий легендами та незавжди справедливими оцінками сучасників і радянських ідеологів. Чимало столітніх кліше нещодавно розвінчав письменник Роман Горак у книзі «Призабуті з Вовкова» (Львів, 2010). Він же щедро поінформував про важливе першоджерело для подальшого вивчення розмаїтого феномену К. Устияновича — його листування. Оприлюднена і рукописна кореспонденція увиразнює, окрім іншого, і такий епізод біографії митця, як кавказознавчі зацікавлення.

Зі всієї когорти істориків українсько-кавказьких зв'язків говорив про них лише літературознавець О. Мушкудіані [39, с. 57—62]. Через 80 років по смерті вченого. Та все ж недоосмисленими залишаються обставини, характер зацікавлень К. Устияновича етнологією народів Кавказу, історія появи його праць «Кавказ», «Колхіс» та «Арабат» (1903 р.), їхня науково-пізнавальна вартість.

Насамперед варто зазначити, що інтерес до кавказознавства не був випадковим для К. Устияновича, а цілком відповідав його вдачі. Її визначальними рисами були: пристрасність і різногранна допитливість, пориви якої заманювали його в зовсім несподівані царини.

Наприклад, пишучи краєзнавчий нарис «Путь за Бескид: «Святославіє» і традиція о Святославі 1015 р.», письменник захопився історією... винаходу пороху. У легенді сколівської родини Пороховників його увагу привернула згадка про вогнетметну «ковану цівку» в їхнього предка — стража Святослава. Піднявши українські літописи, німецькі, польські книги зі зброярства, автор дійшов висновку, що, ймовірно, русичі використовували вогнепальну зброю вже в XI ст. [54, с. 212—219].

А ще К. Устиянович писав посібник із астрономії, у якому сягнув її витоків, тобто епохи Стародавнього світу. Захоплювався також, не чим іншим, як аеронавтикою. Підготував статтю [26, с. II], для написання якої протягом кількох років пізнавав лет птахів. Він «з незвичною терпеливістю складав дерев'яні крила, — зворушливо оповідали його рідні, — обтяжував їх тягарцями і пускав по ниточці до якоїсь мети. Ці експерименти часто не вдавалися... Зачинав спочатку» [24, ч. 9, с. 480]. А невдовзі — впевнено оголосив: «Маю надію за два літи станути з моїм помислом... до остаточної розв'язки питання лету!» [56, с. 173].

Справами, які його цікавили, він займався наполегливо і вперто — наперекір безжальним закидам у нефаховості та цинічним ударам недолі, яка особливо облюбувала його. Від нього «так і віє якимсь неочеркненим трагізмом», — з жалем констатували сучасники [28, с. 162].

Як знаємо, К. Устиянович — один із творців нової школи реалістичного мистецтва в Західній Україні — 40 літ ходив по селах Галичини, Буковини, Поділля, розмальовуючи церкви і заробляючи цим на скудний харч. Однак тяжкою працею на риштованні не доробився навіть до власної оселі. Він сплачував життєву ренту 13 років, щоб згодом «купити хатину на селі і спочити на трудах життя. ... Бракувало тільки 5 місяців до виплати ренти!» [24, ч. 9, с. 481]. А він помер.

Не дочекався вихованець Віденської академії мистецтв (1858—1863 рр.) і професійного диплома художника (через відхід від основних принципів академізму). А його історичні драми, у яких прагнув (на кшталт Шекспіра) прославити свою націю, гостро критикував І. Франко [57, с. 26—47].

Це все породило гіркі думи, які ятрили його до кінця життя. «Я за роботою на «насушний хліб» упав з педесталу високого артизма поміж ремісники», «я недоука», «в те, що щось іншого робив, як малювати, ніхто не вірит». Або: «страх находить на мене, що я нічого не умію і не знаю і що вся моя робота, все моє життя були пусті» [6, арк. 158; 18; 19, арк. 34; 46, с. 101].

Та все ж над похмурими настроями брала верх його життєдайна натура. І він продовжував малювати, писати, досліджувати. «А полає хто?... Лай пронесесь, а добре діло добрий плід уродит» [35, с. 177].

Часто розколи душі загоював за допомогою мандрів — у пошуках нового художнього сюжету чи роботи, професійних знань чи простих життєвих вражень. Цієї палючої жаги теж ніщо не могло спинити: ні безгрошів'я, ні хвороби. У листі до краєзнавця, дійсного члена НТШ, пароха с. Буцнева (тепер Тернопільський р-н) Ізидора Глинського писав: «Вже много полегло і ногами лучше пльонтаю... В воздусі чути весну.. вилітати треба» [35, с. 168].

Його також «ловив світ», та дарма. Схожими є навіть біографічні деталі цих постатей. Як Григорія Сковороду, так і К. Устияновича марно прагнули утримати у своїй тихій обителі ченці одного з київ-

ських монастирів. Посаду директора їхньої школи малювання визначний галичанин проміняв на звання «вічного» мандрівного художника.

Він звідав Петербург, Варшаву, Відень, Ясси, бачив Крим, та й Рим... Утім, крутосхилив Карпат, Альпів й Апенін йому було недостатньо. У 1897 р. наважився взяти ще й кавказькі сніговерхи.

У Сухумі (Абхазія) працював суддею його брат Теодозій. Будучи невиліковно хворим, він просив Корнила та сестру Ольгу відвідати його. Податися в далекі світи спонукав і пригнічений стан, який на цей раз був зумовлений драматичними подіями у західноукраїнських землях. У 1897 р. відбулися горезвісні вибори до австрійського парламенту, коли до українців застосовано зброю і пролилася кров (т. зв. «баденівські вибори»). «Не могучи знести того, що діється в Галичині, загадав виїхати на якийсь час з рідного краю» [19, арк. 34], — розповідав К. Устиянович Олександрові Барвінському.

Для цього безсрібник К. Устиянович, маючи при собі хіба 20 гульденів, заходився збирати потрібну суму. Робив це заповзято, настійливо, використовуючи всі можливі засоби. ... Не відав, що вернутися з чужини йому буде ще складніше. А тим часом у замовників-боржників художник просив виплати за зроблену роботу, позичав у знайомих та родичів. І таки в жовтні 1897 р. приїхав до Теодозія.

Якось одного дня надійшов лист від другого брата — Миколи, повідомив Корнило в передмові до книги «Кавказ». Микола Миколайович учителював у м. Радівцях, що на Буковині, і теж, як інші представники славної родини, не був байдужим до навколишнього світу та його проблем. Так, під час урядової реакції (50-ті рр. XIX ст.) він входив до літературного гуртка львівських гімназистів К. Устияновича та В. Шухевича, писав вірші [30, с. 429—430], а також природознавчі статті до «Руської читанки» О. Партицького [42, с. 457—495], агітував односельців будувати храми тощо [55].

У згаданому листі до брата М. Устиянович замислився над одним краєзнавчим питанням. Оскільки Сухумі — це терени історичної Колхиди, то чи не збереглися тут часом залишки легенди про аргонавтів «і город волхвілі Медеї»?

Його міркування дуже заінтригувало Корнила, і той береться шукати відповідь. Насамперед Теодозій знайомить його з представниками різних ко-

рінних та прийшлих народів краю. «Я почав записувати», — розповідав письменник [51, с. I]. Згодом його інтерес, як завжди, вийшов за межі початкового предмета і поширився на найрозмаїтіші проблеми кавказознавства. У зв'язку з цим він вирішив погостювати у брата, вивчаючи цей регіон, аж до літа [19, арк. 32].

У визначений період художник хотів здійснити тривалу мандрівку по Мегрелії, сусідній історичній області Грузії. Воднораз не міг обминути увагою, що закономірно, станиць кубанських козаків. В його архіві (зберігався у журналіста О. Мончановського) були записи їхніх прислів'їв, приказок, виразів тощо [38, с. 56].

Відвідав К. Устиянович і колонію галичан в околицях Сухумі. Її зініціював, як протипагу масовій еміграції селян в Заоканнє, громадський діяч, письменник Іван Наумович (1826—1891) [40]. К. Устиянович на прохання редактора часопису «Діло» І. Белея (1856—1921) підготував йому стислу довідку про переселенців [12]. Відомості про кількість сімей, кураторів їхнього суспільного устрою є цікавим першоджерелом для вивчення цієї малознаної сторінки українсько-кавказьких зв'язків.

Наскільки серйозним було бажання К. Устияновича пізнати кавказький край свідчить і його знайомство з тамтешнім краєзнавцем Володимиром Чернявським. Як вдалось з'ясувати, В. Чернявський був членом Російського Географічного товариства, а його ім'я часто згадують історики Причорномор'я. Річ у тім, що вчений провів перші в Росії підводні археологічні обстеження та виявив на узбережжі Сухумі залишки легендарного грецького поліса Діоскурії [45, с. 219—220, 289—290, 297]. Дослідник дозволив К. Устияновичеві користуватися своєю колосальною бібліотекою, де були рідкісні видання (приміром, знаменита карта світу II ст. грецького географа Птолемея) і він «зачитався в них на умир» [51, с. I].

Враження від пізнаного були такими сильними, що К. Устиянович не міг їх стримати і викладав у кореспонденції до друзів (О. Барвінського, І. Белея) [19, с. 32—33; 11]. Ці листи вже самі собою є ескізним нарисом про жителів краю. З огляду на це один з них був навіть оприлюднений на шпальтах «Діла» [53].

Тим часом його матеріали далі нагромаджувалися, а їхнє багатство шокувало все більше. Дійшло до

того, говорив автор, що «я перестав читати і записувати» [51, с. II]. Довелося відмовитись і від омріяної подорожі по Мегрелії. На заваді стала все та ж матеріальна скрута, бо не знайшов сподіваного підробітку. Це ускладнило й довгочасне гостювання, а зрештою породило гостру тугу за Україною. «Так і злетів би домів, якби змога», — писав на шостому місяці розлуки [20, арк. 2].

І знову він у пошуках коштів. Пише лист за листом до брата Сави, О. Барвінського, К. Левицького. У них єдине прохання: продати його картини («Гуцулку біля джерела» чи портрет батька Миколи Устияновича), і надіслати отримані за них гроші йому на дорогу до рідної Галичини, з якої так утікав усього кілька місяців тому.

«А вісточки звідтам як нема, так нема. Чи мої листи не доходять? Чи люди повимирали?», — журиться в листі до політичного діяча Теофіла Окуневського (1858—1937) [20, арк. 1]. Проте друзі таки намагалися йому допомогти. І Белей на сторінках «Діла» закликав Народний дім, Галицько-руську матицю чи НТШ придбати портрет М. Устияновича [53 (ред. прим.)]. Товариство «Українська бесіда» (Львів), як довідуємося з його звіту за 1898 р., купило образ гуцулки [23, арк. 64 зв.]. Якись кошти надіслав у Сухумі керівник низки освітніх осередків Львова Кость Паньківський (1855—1915) [11]. Унаслідок колективних зусиль у квітні 1898 р. К. Устиянович уже був у Вижниці (Буковина), у сестри [12 (дата кореспонденції)], де, будучи безхатченком, часто жив і працював.

Удома, охолонувши від емоцій, він якось переглядав свої кавказознавчі виписки. Йому стало їх шкода і він постановив скласти з них цілісну науково-популярну працю. А для цього знов почав і читати, і записувати...

Займався цим упродовж останніх чотирьох років життя, долаючи низку перешкод. Передусім він змушений був переривати улюблене заняття у весняно-літній період — час, коли цілими днями пропадав у церкві на риштуванні. «Живцем, здається у небо піду; а на писане нема часу і сил» [8, арк. 146], — виправдовувався перед Осипом Маковеєм (1867—1925). Йому пообіцяв надіслати до часопису «Буковина» статті «Арабат» та «Колхіс».

А ще була пожежа у вижницькій оселі сестри (1901 р.). Непоправні наслідки лиха митець кон-

статував сухо: «...Згоріли мої всі образи, ... трагедії, всякі інші поезії, записки і нотатки кавказькі деякі, всі частею в «Народний дім», а частию для товариства ім. Шевченка призначені шкідці. Стра- та величезна» [19, арк. 43 зв.].

Водночас листи до видавців О. Маковея, К. Студинського (редагував монографію «Кавказ»), а також І. Белея говорять і про інше. Зокрема, як прискіпиво, педантично він ставився до тексту своїх праць. До прикладу, автор переживав, що в статті «Колхіс» «початок глупенький» і надсилав інші варіанти. Не раз просив повернути той чи інший рукопис, оскільки добув нову літературу. Географічну частину праці «Кавказ» прагнув виписати так, щоб кожен і без карти міг бачити цей регіон перед собою. Твердо наполягав виправити свої й друкарські помилки в найменуваннях грузинських міст, біблійних пророків [1, арк. 137 зв.; 2, арк. 139; 3, арк. 141; 5, арк. 143; 9, арк. 131; 13; 14; 17].

Урешті в 1902—1903 рр. на сторінках часопису «Руслан», а потім окремою книгою з'являється його обширна праця (обсяг 133 с.) «Кавказ. Етнографічно-історична розвідка». Дві менші — «Арарат» і «Колхіс» друкувались у часописі «Буковина», а згодом увійшли у його збірник «Три цікаві загадки» (Чернівці, 1902). Усі три розвідки є одним з перших українських посібників із цікавої етнології та історії народів Кавказу. Можливо, таким способом автор на схилку літ зреалізував давню пораду І. Франка викладати глибокі історичні знання не в художніх творах, а у підручниках. Правда, Каменяр говорив це щодо минувшини українців.

А К. Устиянович уважав, що не менш важливим є «вкратці якнайліпше повідомити Русь нашу з землею і з народами тої землі, части котрої нині займають потомки запорожців» [56, с. 172]. Тобто доцільність кавказознавчих студій розглядав у контексті ґрунтовнішого дослідження рідної нації, історія якої від давен була тісно пов'язана із цими спільнотами. До того ж, наші знання про народи, яких історія пам'ятає кілька тисячоліть, обмежуються, з докором відзначав він, туманними уявленнями про аргонавтів та Шаміля [53].

Книга «Кавказ» складається із 5-ти розділів. У 1-му подано загальні відомості про осетинів, чеченців, народів Дагестану, грузинів (у цілому і по їхніх етно-локальних групах), азербайджанців, вірмен, аб-

хазів, адигів. 2—4 розділи відведено окремо осетинам, адигам та грузинам. 5-й — історії народів від найдавніших часів.

Стосовно кожного народу автор окреслив територію проживання, вдачу, віросповідання, харчування, житло, заняття, найбільш вражаючі чужинця звичаї (календарні, сімейні) тощо. Це були звичні для популярно-краєзнавчих праць аспекти. Ними й обмежились, наприклад, К. Гамалія — у нарисі «Земля і люде в Росії» (К., 80-ті рр., 6-та книга присвячена Кавказу), В. Ільницький — у брошурі «З різних країв і народів» (Львів, 1884 р.). Та тільки не К. Устиянович!

І тут подивляє далекосяжність та сила його пізнавального сприту! Адже він зайшов у надскладні нетрі теоретичного кавказознавства, де хотів пізнати та доступно донести читачеві дивовижне плетиво етнічних витоків цих народів. На ту пору це була одна з найактивніше обговорюваних у сходознавстві тем, що зумовлено сенсаційною розшифровкою клинописів Урарту та Месопотамії. Учені відкрили ассировавилонську цивілізацію, у якій виявилось багато подібностей із кавказькими етнореаліями.

Книгу «Кавказ» і дві статті К. Устиянович написав, як говорив у вступі й листах, на основі головно прочитаної літератури. Розпорошений матеріал зібрав «до копички, дав ему форму, на яку ма стати — дунув в неї ділетанським духом» [16]. Та, до речі, той «дух» не був лише любительським: навчаючись у Віденській академії мистецтв, він одночасно слухав лекції в тамтешньому університеті зі світової історії.

Спочатку, дбаючи за науковість нарисів, автор спорядив їх докладними посиланнями. Однак це, на його погляд, обтяжило статті і він упустив їх [22, арк. 4 зв.]. Отож, про опрацьований пласт джерел та досліджень можна здогадатися з принагідних текстових зауваг або ж піднявши хоч часточку з того, що ймовірно опрацьовував К. Устиянович, і зіставивши матеріали.

Сам К. Устиянович щодо своєї бібліографії говорив, «що-м лиш полапав дечого зверху...» [46, с. 101]. А це «зверху» включає відомості з творів Геродота, Флавія, Масуді, Абу-Аль-Касима та ін., вірменського літопису Мойсея Хоренського, грузинського — «Картліс-цхovreба». Оперував як описами європейських мандрівників XIII—XVIII ст. (В. Рубрука, А. Ламбертлі, Т. Лапін-

ського, Я. Потоцького), так і працями російських учених XIX ст. (М. Ковалевського, В. Міллера, П. Услара, М. Владикіна, М. Дубровіна, Л. Кавеліна), доповідями останнього Археологічного з'їзду (1902 р.). Гортав тисячолісті підшивки щоденного часопису «Кавказ» (Тифліс, виходив з 1846 до 1917 рр.), де ознайомився з розслідами Р. Еріставі, Д. Чубіношвілі, М. Джанашвілі.

Щобільше, згадував прізвища англійських, французьких, німецьких дослідників асиро-вавілонських клинописів (А. Сейса, Г. Раулінсона, Ф. Ленормана, Е. Хінкса тощо). Чимало з їхніх праць К. Устиянович піднімав особисто. У передмові до «Кавказу» зазначив, що, приїхавши в Галичину, доповнив виписки «найденими у новітших німецьких асиріологів відомостями» [51, с. II].

Нагадаю, що у Львові наприкінці 90-х рр. XIX ст. була колосальна книгозбірня у НТШ. Товариство скуповувало (або обмінювало) видання дослідницьких установ чи не зі всіх куточків світу (Відня, Берліна, Парижа, Лондона, Нью-Йорка та ін.) [25]. У бібліографічних оглядах цього доробку (в «Записках» НТШ), згадуються і відомі часописи з історії Стародавнього Сходу: «Zeitschrift fur Assyriologie», «Archeological Report of Egypt» тощо [33]. Можливо, в цих фондах К. Устиянович і задовільняв наукову спрагу, яка на цей раз завела його в щойно створену галузь — асирологію.

«Душу утопити у предмет, котрий я сную», — якось говорив К. Устиянович [22, арк. 20]. І це, як бачимо, відповідало дійсності.

Митець пензля і пера гармонійно переплітав аналітичні екскурси з художньо-описовою розповіддю. Зі світу теорії він ознайомив краян з раціональною гіпотезою В. Міллера про іранські витоки осетинів. Та якщо російський учений виводив їхніх предків — аланів від сарматів та скіфів, то К. Устиянович висловив власний здогад (як говорить у вступі) про їхній етнозв'язок із кімерійцями, яких уважав відгалуженням скіфів¹. Знав і тезу німецького ученого А. Гагкстгаузена про походження осе-

тин з германських племен. Мабуть, з його праць узяв матеріал про побутові подібності цих народів. Однак використав його як доказ належності осетинів до індоєвропейців.

Виклав автор і малопереконливу тогочасну версію про сарматів як прапредків адигів. Розлогіше зупинився на гіпотезі походження грузин з Каппадокії (історична область теперішньої Туреччини, свого часу входила в Хетську та Ассирійську держави) та їх міграцію на Араратське підгір'я (терени давньої держави Урарту). Тим самим показав добру обізнаність із працями її прибічників — Ф. Ленормана, А. Мордмана, М. Нікольського, Д. Чубіношвілі, А. Хаханова.

Особливо зацікавили К. Устияновича загадкові відомості Геродота про якусь темношкіру людинність Колхіди, яку той уважав нащадками єгиптян. А також — збіжності в етносів Кавказу із єгипетськими (поширення в них культу Апіса, легенди про фараона Рампсиніта та ін.). У статті «Колхіс» переповів твердження щойно згаданих учених, а також знаного російського кавказознавця П. Услара [46, с. 233—234] про примусове виселення асирійцями на Кавказ єгиптян. Полемізуючи з критиками Геродотових свідчень, український автор навів новіші докази їхньої достовірності (дані з наскельних написів поблизу Батумі). Водночас вважав колхів автохтонами, які співіснували з африканськими прибульцями і є предками мегрелів, імертинців, абхазів.

Осмилював дослідник і думку про «незатерті й досі сліди єврейського посвоячення» картвельських народів. Він наголосив, що цю тезу декларували російські вчені [49, с. 20; 51, с. 45], правда, не вказав які саме. Відомо, що історичні докази вигнання асирійцями євреїв з Палестини та їх поселення в Закавказзі відстоював П. Услар [48, с. 1—24], В. Пфаф — стверджував подібність звичаєво-правових нормативів семітів й етносів Кавказу [43], а І. Пантюхов — збіги антропологічних ознак (випуклий профіль носа з каплевидним закінченням та ін.) [41], які насправді є ознаками всієї передньоазіатської раси. На Кавказі вона представлена вірменомісним, іберійським (карталінці, кахетинці, месхи, джавахи) підтипами. Близьким до них є колхський варіант понтійської раси (мегрели, гурійці, імертинці). К. Устиянович, на жаль, беззасте-

¹ Як деякі тогочасні вчені, К. Устиянович називав їх кімерійськими скіфами. Таке ототожнення зумовлене тим, що в античних джерелах ці споріднені племена не завжди відмежовувались (Див.: Куклина І.В. Етнографія Скифії по античним источникам / І.В. Куклина. — Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1985. — С. 64—65.

режно сприймав хибні тези зазначених авторів, занадто довіряючи їхньому авторитетові.

Натомість небезпідставною є його принагідна заувага в одному з листів про наявність збіжностей у звичаєвості народів Кавказу з українцями Карпат [53]. Цікаво, що приблизно в ті ж роки дивовижні кавказько-карпатські паралелі, але вже в матеріальній культурі, помітили й осмислювали М. Грушевський [31, с. 34] а також Ф.Вовк, який навіть присвятив їм спеціальну статтю «Кавказ і Карпати» [27, с. 595—560].

Кавказ асоціюється з багатьма загальновідомими загадками світової історії та культури, які не в змозі уявити вчені різних країн двох тисячоліть. Це питання історичності чи міфічності Ноя і його ковчега, царства грізних воєвниць-амазонок і, звичайно ж, місце розташування ніким і ніколи не баченої столиці заманливої Колхиди.

Зрозуміло, що ці таємниці стали предметом уваги й допитливого К. Устияновича. Причому його розгляд — це наукове осмислення зазначених явищ. Так, щодо легенди про амазонок, то автор виклав тезу М. Ковалевського (з праці «Закон и обычай на Кавказе». — М., 1890. — Т. 1. — С. 12—25; Т. 2. — С. 98) про відлуння в них матриархату й культу божества любові Лаші. А також насміявся, як зазначив у вступі, подати і власні роздуми. Це, очевидно, його твердження про походження останнього міфологічного образу з Малої Азії.

У статті «Колхис» дослідник констатував безрезультатність пошуків залишок оповіді про аргонAUTIV. Зате виклав усі наукові гіпотези про розташування міста, де жила чарівна Медея: околиці Батумі й Кутаїсі, острів Тазос та дивовижне печерне місто Уплісціхе (поблизу м. Горі). Сам же зі знанням справи, опираючись на топографічні дані з міфу, відстоював версію про його локалізацію неподалік м. Поті. Через більш як півстоліття (у 1961—1964 рр.) тут справді виявлено давнє поселення з місцевим (колхським) колоритом, яке вчені пов'язали з не менш оспіваним греками античним містом Фазисом [32, с. 12—23]. А питання про розташування, а то й реальність столиці Еї і далі відкриті.

Роздуми українського діяча про місце зупинки Ноєвого корабля (розвідка «Арарат») привертають увагу тим, що тут в єдине злились геологія, біблістика, історія, етнологія. К. Устиянович вільно ко-

ристувався термінологією землезнавства, зокрема його геохронологічними одиницями («терциарна епоха землі», «міоцен» тощо). Знав про висновки геоморфологічної науки щодо Вірменського нагір'я (існування тут у сиву давнину моря).

Стаття чітко вказує, що авторові були відомі публікації вчених-альпіністів І. Ходзька, А. Пастухова, Е. Вейденбаума, а також фундаментальна праця П. Услара «Древнейшие сказания о Кавказе» (1881 р., обсяг понад 580 с.). Опираючись на них, він доніс читачеві історію сходжень на Арарат зарубіжних сміливців, відомості асирійських хронік, Біблії, середньовічних істориків І. Флавія та Н. Дамаскіна, вірменських і курдських легенд про пристанище Ноєвого ковчега. Найімовірнішою вважав поширену гіпотезу про його локалізацію на вулканічному масиві Вірменського нагір'я Арарат (тепер сх. Туреччина). До панівної думки про походження топоніма Арарат від назви держави Урарту додав власний аргумент — заувагу, що галицькі євреї іменують вершину «Урарат».

Учений визнавав догмат єдності походження людства; схожість вірувань і звичаїв пояснював існуванням єдиної первинної культури (теорія єдиного культурного центру в дифузіонізмі).

Про багатоманітні народи Кавказу, що жили під золотим берлом свободи, К. Устиянович відгукнувся тепло, часом — з неприхованим захопленням. Це було властиво тогочасній орієнталістській традиції [44, с. 307—309]. Та праці К. Устияновича не були її механічним наслідуванням. Йому були зрозумілі пріоритети народів, які, подібно до його нації, опинилися під чужинецькою владою. Військова доблесть, рішучість і єдність у захисті своєї свободи! Риси, яких так бракувало українцям... Дослідник прагнув зміцнити уявлення співвітчизників про цей куточок планети як зразок стоїчної відсичі будь-якому гнобленню, як край зі своєрідною шкалою цінностей, тисячолітньою історією та духовними надбаннями.

Жителі Дагестану — це «нарід трудолюбивий і промисловий». Грузини — «народ то лицарський і щирий. Не дай Бог, похвалити що-небудь перед лицем властителя. Сейчас подарує. Не приймеш? Обида» [51, с. 24]. «Хевсурин є гордий», а його культ воїна проник навіть у формули традиційних вітань. «Побіда тобі витязю!» — звучить єго при-

віт, яким він стрічає свого гостя», — інформував К. Устиянович [51, с. 77].

Зачудовано говорив письменник про благовійне ставлення адигів до пісні та її виконавців — геквокво. Озброївшись, окрім іншого, ще й музичним інструментом пшаурою, вони брали участь у боях, а також похоронах славного воїна. Вислухавши розповіді про його подвиги, народні імпровізатори усамітнювалися і складали величний некролог героєві — пісню-плач. Саме цей народ, нагадав автор, є творцем знаного вислову «безсмертність дає лише Бог та пісня».

Про мегрелів і абхазів дослідник мав особисті польові записи, адже Сухумі — це територія їхнього сумісного проживання. Учений О. Мушкудіані, який усебічно знав літературу про свій край, говорив, що К. Устиянович подав чимало фактів, «яких ми не знаходимо в жодній з інших (навіть грузинських) праць подібного характеру» [39, с. 60].

Імовірно, це були варіанти легенд та вірувань про великі чи менші гірські верхи, руїни замків і оборонних споруд. Або ж цікаві притчі, якими в доброзичливо гумористичних інтонаціях автор відтворив вдачу кахетинців, картлінців, мегрелів. Так, метикуватість останніх проілюстрував народною оповіддю про краянину, який потрапив у рай. Там, поміж святими, йому не дуже сподобалося і він украв у св. Миколая коня та й утік на нім з тієї щасливої обителі...

Щодо господарсько-виробничої сфери, то учений наголошував на уславлених далеко за межами регіону килимах і зброї народів Дагестану, жіночих прикрасах Ахалциха, винах Кахетії, меді Абхазії. Тим самим спростовував твердження російських авторів про лінь і бездарність корінних жителів, нерозвинутість у них ремесел.

У деяких його міркуваннях відчувається вплив викривлених стереотипів, які навіювала російська література. Це, зокрема, трактування набігової системи тамтешніх мешканців як наслідок несприятливих географічних умов, нужденності горян, засіб їхнього існування. Очевидно, не помітив, що суперечив своїм же попереднім заувагам про економіку краю. Згідно з поглядами сучасних адигських етнологів набіги на сусідні аули були одним з інститутів формування воїна-джигіта, підтримки його бойових навиків, що вкрай необхідне в умовах перманентних воєн із зовнішнім ворогом [36].

Водночас, описуючи непривабливі історико-побутові явища, К. Устиянович звертав увагу на нюанси, які повніше відтворюють їх, указують на їхню неоднозначність. Скажімо, згадуючи про рабів, підкреслив їхню самозречену відданість своїм повелителям. Цього факту ніяк не міг досягнути російський солдат — наголосив дослідник. Сам же пояснив його гуманним ставленням до невільників та включенням їх до «родинної ватри» (тобто родини) господаря.

Лейтмотивом історичної частини книги «Кавказ» було твердження, що «племя картвельське ще жие і починає наново розвиватися, така вже гнучкість і кремезность вдачі сего даровитого і найкращого в світі народа. Тисячократ нищили єму вороги хату і тисячократ поставив він єї собі на ново...» [51, с. 83—84]. Далі вчений окреслив основні віхи стоїчної боротьби цих народів із полчищами О. Македонського, Чингісхана, сельджуків, Тамерлана, Петра I та його наступників.

Найбільше уваги приділив столітнім війнам із російським загарбником. Якщо К. Устиянович не завжди правильно характеризував джерела моральних чи інших устоїв народів Кавказу, то сутність діянь російських «цивілізаторів» відобразив адекватно й незалежно від широкопропагованих тез про їхнє благодатне місіонерство. Він називає речі своїми іменами: політику т. зв. «європейщини» «відсталих» народів іменує «росийщенням», «просвітителям» — «інтернованими за кару легкодухами», які «не мали для Грузії ні такту, ні виrozumілости, а тільки пяне «на сему бить» [51, с. 104—106].

Письменник ввів бувальщини, які вказують на непоборність народів із землі Прометейя. Навів і вірування черкесів у покровителя відважних Соузеркула, який колись-таки з'їздить підкови, що зробив його коневі бог ковалів Тлепс, та повернеться у свій край, і тоді нарешті впаде влада «клятих урусів».

Привертають увагу замітки К. Устияновича про місце в історії Північного Кавказу українських козаків, які через відомі трагічні події історії поселилися на Кубані і стали заручниками російської експансії на цих теренах. Важливо, що автор не розглядає їх як виключно вірних російському цареві військовопідданих. Так, він нагадав про рішучий спротив українців урядовому указу щодо їх відселення в Закубань, на терени адигів.

Загалом для праць К. Устияновича властивий емоційний виклад матеріалу, завдяки якому в пам'яті закарбовується чимала частка з прочитаного. Місцями його розвідки нагадують епічну повість, а незрідка — елегантну оповідь. Зокрема, проникливим є переказ автора про глибоку й неоднозначну постать легендарного Шаміля.

Якось почувши від своєї старенької матері про намір чеченців здатися росіянам, військовий проводир три дні молився в мечеті. А потім оголосив, що Аллах наказав покарати ста різками того, хто перший заговорив про здачу... Матір Шаміля зімліла після п'ятого удару, а решту — взяв на себе імам. Після цієї події «переселилася вся Чечня в гори і вхопила одчайливо за меч. Повстав весь Дагестан,... Кабарда і черкеси» [51, с. 121—122].

Зі співчуттям описав К. Устиянович ситуацію на Кавказі після поразки звияжців. «На Кавказі тихо і смирно. Замовкли навіки струни «пшаури» віщих гекуоків — піснетворців черкеської слави — не стало безстрашних хеджретів-джигітів і прекрасні черкешенки не звиваються хорородами по цвітистому болоню рік... Гори далекі лунають: де є Соузеркул? Нема, не з'їздив Тлепсових підків» [51, с. 60]. Похмурими були і його прогнози щодо майбутнього цього краю. У листі до І. Белея пророкував: «Чим раз більше і більше напливають сюди москалі, за яких 100 літ буде Кавказ зросийщений» [11]. Мабуть, таки недооцінив силу волелюбства та опору корінних жителів!

З кавказької тематики К. Устиянович писав і художні твори. У листах він згадував п'ять оповідань: одне з побуту черкесів, решта — з життя кубанських козаків. Цей літературний задум він виношував віддавна — очевидно, ще в далекому Сухумі. Так, у кореспонденції до І. Белея за 1898 рік письменник, захоплюючись таємними військовими товариствами кубанців — пластунами, зауважив, що «нема тільки «Соорег-а» (Ф. Купера — В.Б.), — щоб їх в повістях звеличати» [11]. Через п'ять років, у січні 1903 р., К. Устиянович почав пряцювати над оповіданням «Пластун» [7, арк. 161]. Тобто, в українській літературі невтомний К. Устиянович знайшов ще один недоробок, який прагнув хоч частково охопити.

При чому робив це, долаючи важкостерпну недугу. «Писав я їх (оповідання. — В.Б.) під боля-

ми», «мені не можна сидіти довго... долігає» [46, с. 103]. За здогадками Р. Горака взимку 1903 р. він хворів на пневмонію чи плеврит [29, с. 33], які були для талановитого (але безталанного) письменника фатальними.

Зі смутком читаємо, як твердо вірив автор у щасливу долю своїх останніх, вистраданих художніх творів. Сумніваючись щодо будучини наукових (кавказознавчих) праць, про «повісточки і романи, — говорив К. Устиянович, — я не журюся, що будуть жити» [22, арк. 20].

Та сталось якраз навпаки. З оповідань побачило світ лише одне — «Восточна казка» [50]. Інші автор не встиг передати редакції «Руслану», як обіцяв, тому вони так і не були опубліковані, а з часом, вкупі з чималою часткою його архіву, й зовсім загубилися.

Щодо оприлюдненого твору, то він, як випливає із рукописних записок письменника, є творчо-літературною обробкою легенди шапсугів про жорстокого князя Езбока та його біснுவатого коня [21, арк. 18 зв.]. Оповідання насичене віруваннями в надприродні істоти, відомостями про співців-геквокво, дівочий та чоловічий строї, черкеськими словами та їх тлумаченням. А також містить несподівані сюжетні закрути, напружену настроєву атмосферу, яка передається й читачеві.

У цілому, кавказознавчі праці українського краєзнавця є цікавою пам'яткою нашого письменства, яка виразно демонструє своєрідність ставлення українців до неєвропейських народів. Згідно із твердженнями відомого сходознавця Ю. Кочубея, це, передусім, відсутність агресії до сусідів [34, с. 134—139]. До того ж, якщо вчені держав-імперій намагалися науково виправдати колоніальне підкорення чужих теренів, то К. Устиянович розцінював його як злочин, співчував пригнобленим, а також помічав їхні суспільно-культурні набутки.

Свої враження від побаченого поклав мандрівник і на полотно. У листі до О. Маковея К. Устиянович згадував про картини «Дар'яльська дєбря», «Сержірбаєва шапка та й Іверська гора з моря» [4, арк. 142]. У Львівському національному музеї зберігаються його картини «Чорне море» та «Кавказький пейзаж». Клавдія Бобикевич про них говорила: «Відчувається з них подув розпечених скал дикого Кавказу, легіт з-над синього моря» [24, с.417].

* * *

Ось у що вилилась спроба К. Устияновича відповісти на братове питання щодо легенди про аргонавтів та чаклунку Медею.

Сам же автор ставився до своїх праць критично. Так, він не наважився їх надсилати М. Грушевському, НТШ, львівським науковим часописам, бо «совісно. Всі три розвідочки не повні і трохи поверховні... Нема чим хвалитись» [6, арк. 158; 15; 22, арк. 11]. А далі — та ж щемлива пожиттєва думка, що бринить рефреном в його листах та працях: «Я ж некласифікований ученик семої гимн. Кляси»... Щобільше, наполегливо, у двох листах, дослідник просив К. Студинського, щоб заголовок книжки був таким: «Корнило Н. Устиянович. Кавказ. Розвідка дилетанта». Сподівався, що з такою назвою «ані Ви, ані ніхто з тих, що мене знають, не скаже мені, що я *lupus, fur, latro* (по латині: вовк, злодій, розбійник), котрий вкрався помеже Вас, учені Панове» [22, арк. 10; 46, с. 101].

К. Студинський відмовив авторові в цьому проханні.

Працю «Кавказ» К. Устиянович присвятив братові Миколі: «Вибач немисливому стрільцеві, що заповлював на чужому поли, і прийми спольовану звірку з тою сердечністю, з якою єї Тобі підносить і присвячує щиро люблячий Тя Автор». Це був його останній дар найближчій людині. Монографія вийшла у світ, як впливає з листування К. Устияновича з К. Студинським, приблизно у травні 1903 р.² — тобто за три місяці до смерті вченого.

Книга видана коштом К. Устияновича.

Воднораз дохід із продажу цієї праці, а також збірника «Три цікаві гадки» він віддав у повне розпорядження редакторам. Лише радив використати його або на часописи «Руслан і «Буковина», або на потреби навчаючої молоді чи чернівецького Народного дому [10, арк. 136; 22, арк. 14].

Щоб хоч трохи зарадити матеріальній скруті Корнила брат Микола вирішив перекласти дослідження «Кавказ» німецькою мовою. Проте зреалізувати це йому не дозволило здоров'я [22, арк. 14]. Кавказознавчий труд К. Устияновича став ще однією його безкорисливою жертвою у національну скарбівницю.

Звичайно, у працях К. Устияновича є твердження, які відхилила сучасна наука. Так, він не був фаховим

ученим. Як, до прикладу, не була дипломованим істориком авторка першого українського підручника з історії Стародавнього Сходу Леся Українка. Проте це були ерудовані особистості, з палким бажанням пізнати все, що тільки можна, та з не менш рішучими намірами прислужитись набутими знаннями рідній нації в найрізноманітніших сферах.

Даровитий письменник К. Устиянович, застосовуючи художні прийоми, експресивний стиль викладу, багату мову, невимушено занурював читача в загадковий духовний світ сусідніх народів, у лабіринти суперечливої та інтригуючої теорії, в евристичні здобутки зарубіжного сходознавства. Він розширив виднокіл українців за межі звичного батьківщинознавства. Отож, і в цій лакуні національної культури робив те, що було упущене. Робив сміливо, щиро і добротно.

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ). — Фонд 59 (О. Маковей). — Од. зб. 2279.
2. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2282.
3. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2283.
4. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2288.
5. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2289.
6. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2293.
7. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2294.
8. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2295.
9. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2297.
10. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 59. — Од. зб. 2708.
11. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100 (І. Белея). — Од. зб. 3041.
12. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3025.
13. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3026 (дата кореспонденції).
14. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3028.
15. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3029.
16. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3033.
17. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3034.

² Хоча на титульній сторінці стоїть 1902 р. видання.

18. Відділ рукописних фондів і текстології ІЛ. — Ф. 100. — Од. зб. 3037.
19. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (Далі ЛНБ). — Відділ рукописів. — Фонд Барвінських. — Спр. 2592. — П. 156.
20. ЛНБ. — Відділ рукописів. — Фонд Барвінських. — Спр. 3843.
21. ЛНБ. — Відділ рукописів. — Фонд Народного дому. — Спр. 93. — П. 11.
22. Центральний державний історичний архів у Львові (Далі — ЦДА). — Ф. 362. — (К. Студинського). — Оп. 1. — Спр. 404.
23. ЦДА у Львові. — Ф. 514. — Оп. 1. — Од. зб. 82.
24. Бобикевич К. Корнило Устиянович 1839—1904 / К. Бобикевич // Дзвони. Літературно-науковий журнал. — Львів, 1938. — Ч. 8. — С. 417—421; Ч. 9. — С. 476—487.
25. Див.: Видання, що приходили до бібліотеки НТШ // Хроніка НТШ. — 1899—1903 рр.
26. Возняк М. З листів Корнило Устияновича до Франка / М. Возняк // Літературно-науковий додаток «Нового часу». — Львів, 1938. — Ч. 34. — С. I—VI.
27. Вовк Ф. Кавказ і Карпати // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині. 1894—1904. — Львів, 1906. — С. 595—560.
28. Голубець М. Сучасне малярство Галицької України / М. Голубець // Календар товариства «Просвіта» з літературно-науковим збірником на звичайний рік 1918. — Львів, 1917. — С. 160—173.
29. Горак Р. Дорога Корнило Устияновича // Призабуті з Вовкова / Роман Горак. — Львів, 2010. — 274 с.
30. Горак Р. Між вогнями : повість-документ; Микола Устиянович : роман-есе / Роман Горак, Ярослав Гнатів. — Львів : Каменяр, 1994. — 536 с.
31. Грушевський М. Ковтки «київського типу» у сучасних кавказців / М. Грушевський // ЗНТШ. — 1900. — Т. 37. — С. 3-4.
32. Инадзе М.П. Причерноморские города древней Колхиды / М.П. Инадзе. — Тбилиси : Мецниереба, 1968. — 272 с.
33. Кордуба М. Огляд західноєвропейської літератури по культурній і політичній історії, історії літератури та штуки в 1897 / М. Кордуба // ЗНТШ. — 1898. — Т. 22. — С. 1—42; 1899. — Т. 28. — С. 1—36.
34. Кочубей Ю. До специфіки українського орієнталізму / Ю.Кочубей // Східний світ. — К., 1996. — Ч. 2. — С. 134—139.
35. Листи Корнило Устияновича до Ізидора Глинського / упоряд. та комент. Віолети Чернієнко // Горак Р. Призабуті з Вовкова / Роман Горак. — Львів, 2010. — С.110—183.
36. Марзей А.С. Черкесское наездничество. Зеклуэ. Из истории военного быта черкесов в XVIII — первой половине XIX века / А.С. Марзей. — Нальчик : Эль-Фа, 2004. — 268 с.
37. Микеладзе Т.К. Некоторые итоги раскопок поселений VI — V вв. до н. э. в районе устья р. Риони (Фазиса) / Т.К. Микеладзе // Краткие сообщения о докладах и исследованиях Института археологии Академии наук СССР. — М. : Наука, 1977. — С. 12—23.
38. Мончаловский О. Корнилий Николаевич Устиянович. Его жизнь, литературная и общественная деятельность и его литературное наследие / О. Мончаловский // Научно-литературный сборник. — Львов, 1904. — Т. 3. — Кн. 3. — С. 50—59.
39. Мушкудіані О.Н. З історії українсько-грузинських літературно-культурних взаємин XIX — початку XX ст. / О.Н. Мушкудіані. — К. : Наукова думка, 1986. — 207 с.
40. Наумович И. От о. протоиерея Иоанна Наумовича / И. Наумович // Русское слово. — 1891. — Ч. 20.
41. Пантюхов И. Антропологические типы Кавказа / И. Пантюхов. — СПб, 1893.
42. Партицький О. Руска читанка для нижших клас середніх шкіл / О. Партицький. — Львів, 1871. — Ч. 2. — 545 с.
43. Пфаф В. Народное право осетин / В. Пфаф // Сборник сведений о Кавказе. — Тифлис, 1871—1872. — Вып. 1—2.
44. Северный Кавказ в составе Российской империи / ответст. ред. В.О. Бобровников, И.Л. Бабич. — М. : Новое литературное обозрение, 2007. — 460 с.
45. Трапш М.М. Труды : в 4-х т. Т. 2: Древний Сухуми / М.М. Трапш. — Сухуми : Алашара, 1969. — 373 с.
46. У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891—1941) / упоряд. О.В. Гайова, У.Я. Єдлинська, Г.І. Сварник. — К. : Наукова думка, 1993. — 768 с.
47. Услар П. Древнейшие сказания о Кавказе / П. Услар. — Тифлис, 1881. — 581 с.
48. Услар П. Начало христианства в Закавказье и на Кавказе / П. Услар // Сборник сведений о кавказских горцах. — Тифлис, 1869. — Т. 2. — С. 1—24.
49. Устиянович К. Арарат / К. Устиянович // Устиянович К. Три цікаві гадки. Чернівці, 1902. — Ч. 168. — С. 7—27.
50. Устиянович К. Восточна казка / К. Устиянович // Руслан. — 1903. — Ч. 149—152.
51. Устиянович К. Кавказ. Етнографічно-історична розвідка / К. Устиянович. — Львів, 1902. — 133 с.
52. Устиянович К. Колхис / К. Устиянович // Устиянович К. Три цікаві загадки. — Чернівці, 1902. — Ч. 168. — С. 31—51.
53. Устиянович К. Письмо з Сухум-Кале / К. Устиянович // Діло. — 1898. — Ч. 27.
54. Устиянович К. Путь за Бескид: «Святославіє» і традиція о Святославі 1015 р. / К. Устиянович // Подорожі в Українські Карпати : збірник / упоряд. і вступ. ст. М. Вальо; худож. В.В. Ковальчук. — Львів : Каменяр, 1993. — С. 199—219.

55. Устиянович М. З Радівець / М. Устиянович // Руслан. — Львів, 1902. — Ч. 172.
56. Федорук О. Корнило Устиянович: Повість / О. Федорук ; худож. І.І. Литвин. — К. : Веселка, 1992. — 190 с.
57. Франко І. Літературні письма. VI. / І. Франко // Збір. творів : у 50 т. / І. Франко ; упоряд. та комент. Н. Вишневської, Р. Кирчіва, І. Моторнюка, К. Секаревої; ред. В. Микитась, С. Щурат. — К. : Наукова думка, 1980. — Т. 26 : Літературно-критичні праці (1876—1885). — С. 26—47.

Vira Bilous

ON CAUCASIAN STUDIES
IN KORNYLO USTYIANOVYCH' HERITAGE

The article throws light upon a less-known contribution made by artist and writer K. Ustyianovych into Caucasian Studies. Based on manuscripts, the article has reflected some underlying

reasons and character of his interest in ethnical history of Caucasian peoples as well as evaluation of his works «Caucasus», «Kolhis» and «Ararat» as for history of appearance and the scientific and informative contents of those.

Keywords: K. Ustyianovych, Caucasian Studies, ethnogeny, history and ethnology of the Caucasian peoples.

Vira Bilous

КАВКАЗОВЕДЧЕСКАЯ СТРАНИЦА
В НАСЛЕДИИ КОРНИЛА УСТИЯНОВИЧА

В статье освещается малоизвестное кавказоведческое наследие художника и писателя К. Устияновича. На основании рукописных материалов определяются причины и характер его заинтересованности этнологией и историей народов Кавказа, изучается история появления и научно-познавательная ценность работ «Кавказ», «Колхида», «Арарат».

Ключевые слова: К. Устиянович, кавказоведение, этногенез, история и этнология народов Кавказа.